

MATERIAŁY DLA UCZESTNICZEK I UCZESTNIKÓW SZKOLENIA

Profilaktyka zapobiegania przemocy wobec osób starszych i niepełnosprawnych - zasady prowadzenia oddziaływań poprzedzających wystąpienie zjawiska przemocy

Spis treści

1. Kreowanie pozytywnego wizerunku rodziny i wzmocnienie rodzinnych wartości	3
2. Omówienie praw rodziny zagwarantowanych przez Konstytucję RP oraz ustawy	5
3. Kształtowanie umiejętności komunikacji wewnątrzrodzinnej oraz szacunku dla drugiej osoby	8
4. Kształtowanie umiejętności rozwiązywania konfliktów wewnątrzrodzinnych	11
5. Zasady, formy, metody, narzędzia prowadzenia lokalnej diagnozy skali zjawiska przemocy domowej.....	13
6. Prowadzenie działań związanych z profilaktyką uzależnień	16
7. Metodyka pracy z rodzinami zagrożonymi przemocą.....	17
8. Zasady, metody, formy pracy profilaktycznej i edukacyjnej w obszarze przeciwdziałania przemocy domowej.....	20

1. Kreowanie pozytywnego wizerunku rodziny i wzmacnianie rodzinnych wartości

Rodzina to nie tylko podstawowa grupa społeczna, to przede wszystkim **wspólnota osób, którą cechują niepowtarzalne więzi, to podstawowe środowisko życia każdego człowieka**. Rodzina jest zjawiskiem wielowymiarowym, tworzącym swoisty system powiązanych elementów wzajemnie na siebie oddziałujących. To w rodzinie rodzimy się, wzrastamy, dojrzewamy, kształtujemy swoją osobowość, a także starzejemy się. Rodzina jest nierozzerwalnie związana z życiem człowieka. Rodzina odgrywa ważną rolę w budowaniu dojrzałości człowieka oraz doświadczaniu poczucia bezpieczeństwa. Rodzina przeżywa szereg kryzysów, które zaburzają utrzymanie jej trwałości i tożsamości. Rodzina jest odbiciem społeczeństwa, w którym funkcjonuje, a jej postawy i style kształtują się pod dużym wpływem, a nawet naciskiem środowiska pozarodzinnego¹.

Spotykamy się, że stwierdzeniem, że rodzina jest jedną z najcenniejszych wartości i fundamentem przyszłości. Relacje zbudowane w domu rodzinnym odzwierciedlają to, jakimi ludźmi stajemy się w dorosłości. Stąd **rodzinnie należy się szczególna traktowanie i ochrona**.

Przemiany współczesnego życia społecznego sprawiają, że zmienia się także rodzina oraz warunki jej funkcjonowania. Dzięki wewnętrznym procesom samoregulacyjnym wiele rodzin radzi sobie z coraz to nowymi wyzwaniami. Osoby podejmujące pracę z rodziną charakteryzują się zaś **podejściem familiocentrycznym, czyli takim, które w centrum oddziaływań stawia całą rodzinę nuklearną**. Nie ulega już wątpliwości, że każda rodzina posiada swoją indywidualną mądrość. Rodzina jest przykładem doskonale kreowanych kontaktów bezpośrednich, gdyż stanowi ona zbiór ludzi, którzy **idąc ku wspólnym celom, stanowią przy tym odrębną całość**².

Funkcjonowanie w rodzinie wywiera wpływ na wszystkich jej członków zapewniając oparcie w trudnych sytuacjach oraz dając poczucie bezpieczeństwa i stabilizacji. Poprzez rodzinę kształtuje się w nas umiejętność funkcjonowania w społeczeństwie, budowania relacji z innymi, zdobywania wiedzy. Rodzinę cechują powiązania, które warto promować i wspierać:

- silne i długotrwałe więzi emocjonalno-uczuciowe;
- relacje między członkami pełne osobistych i bezpośrednich emocji;
- wewnętrzna spójność;
- zaangażowanie w działalność grupy wszystkich jej członków;
- w głównej mierze nieformalny, swobodny charakter życia rodzinnego;
- znaczny zakres prywatności przy jednoczesnej kontroli społecznej, gdzie funkcjonowanie rodziny oparte jest na pewnych standardach, wzorach, normach zachowań;
- wspólne zamieszkiwanie, nazwisko, własność materialna i kultura duchowa;
- ciągłość biologiczna³.

¹ Wojtanowicz, K. (2021). *Mediacja jako forma wsparcia rodziny w budowaniu jej tożsamości* [w:] Salamon, K., Kutek-Stadek, K., Karcza, B. (red.) Teoretyczno-empiryczne interpretacje tożsamości społecznej z uwzględnieniem perspektywy familiologii. Kraków: Wydawnictwo UPJPII, s. 103.

² Dybowska, E., Wojtanowicz, K. (2020). *Superwizja pracy z rodziną – wybrane implikacje* [w:] Osewska, E., Stala, J. (red.) Rodzina – Wychowanie – Przyszłość. Kraków: Wydawnictwo UPJPII, s. 105.

³ Matysik, E., Sobczyk, B. (2016). *Cenione wartości w rodzinie z perspektywy Ośrodka Pomocy Społecznej*, Pedagogika Rodziny, 3/2016, ss. 63-72.

Kształtowanie i wzmacnianie rodziny jest ważnym etapem oddziaływań wspierających. Zwracanie uwagi na poszanowanie godności wszystkich członków rodziny oraz wzajemne okazywanie sobie szacunku poprzez używanie języka pełnego szacunku. W codzienności życia rodzinnego poprzez modelowanie właściwej atmosfery buduje się bezpośrednią i bezpieczną przestrzeń do dzielenia się trudnościami, bólem i obawami. Wzajemne relacje pozwalające na okazywanie współczucia i empatyczna komunikacja stanowią wartość rodziny. Okazywane są one głównie poprzez afirmowanie pozytywnego nastawienia oraz kierunkowanie działań na uznawane wartości. W kontekście profilaktyki przemocy domowej zaliczymy do nich w szczególności:

- szukanie jedności i harmonii w rodzinie (nazywanie problemów i natychmiastowe podejmowanie rozwiązywania konfliktów);
- praktykowanie bezpośredniej, szczerzej i konkretnej komunikacji w rodzinie;
- stwarzanie przestrzeni do nazywania oraz okazywania uczuć i emocji;
- przyzwalanie na przeżywanie każdych emocji i trudnych, i przyjemnych;
- umiejętne (rozsądne) gospodarowanie budżetem;
- wspólne spędzanie czasu przez członków rodziny (posiłki, wykonywanie prac domowych, codzienne aktywności, wspólny odpoczynek, wspólne rozrywki – przez to tworzenie więzi i pogłębianie kompetencji poznawczych i społecznych dzieci);
- kjąca obecność;
- niepozostawianie członka rodziny samego w obliczu trudności, czy nagłej sytuacji;
- pielęgnowanie rutynowych aktywności i rytuałów rodzinnych;
- zapewnianie członkom rodziny poczucia bezpiecznej przynależności;
- usprawnianie kompetencji wychowawczych rodziców;
- zauważanie, nazywanie i komunikowanie mocnych stron obok słabych punktów i ograniczeń;
- dostrzeganie i tworzenie klimatu na pielęgnowanie talentów i rozwijanie zainteresowań;
- korzystanie z zasobów krewnych, społeczności lokalnej, czy zasobów osobowych w obliczu wyzwań i przeżywanych kryzysów⁴.

Rodzina w ujęciu systemowym to złożona struktura, składającą się ze wzajemnie od siebie zależnych grup osób, które dzielą historię, przeżywają jakiś stopień emocjonalnej więzi i wprowadzają strategie interakcji potrzebne indywidualnym członkom rodziny i grupie jako całości. Podstawową właściwością systemów rodzinnych jest **zjawisko emergencji**, oznaczające, iż system rodzinny jest czymś więcej, niż wyłącznie sumą składających się nań elementów. Należy więc uznać, że **rodziny nie można ujmować jako grupy, która składa się z poszczególnych indywidualności**. Nie można również zrozumieć tego, co dzieje się w rodzinie, odwołując się jedynie do właściwości intrapsychoicznych poszczególnych osób, ich motywacji, uwewnętrznionej przeszłości lub innych kategorii psychologicznych opisujących dane jednostki. Oznacza to, że **system rodzinny stanowi integralną całość, która nie jest tylko prostą sumą elementów**. Jest to struktura porównywalna z żywym organizmem, w którym poznanie poszczególnych elementów nie wystarcza do całościowego poznania

⁴ Błasiak, A., Dybowska, E. (2021). *Wzmacnianie rezylencji w rodzinie – współczesną potrzebą*, Roczniki Pedagogiczne 4/2021, ss. 59-72.

systemu. Poznanie to wymaga globalnego spojrzenia na funkcjonowanie całej rodziny, gdyż każdy system jest rezultatem interakcji między wszystkimi jego elementami. Tak więc wszystkie osoby w rodzinie współtworzą sieć wzajemnych relacji. W systemie rodzinnym każda osoba ma własną indywidualność, a jednocześnie niejako nosi w sobie ślady całego systemu. Między jednostkami w systemie rodzinnym istnieją różnego rodzaju sprzężenia zwrotne. Zmiana w zakresie jednego elementu (np. odejście rodzica) pociąga za sobą zmiany w całości funkcjonowania systemu rodzinnego. **Rodzinę jako system cechują: strukturalność rodziny, całościowość rodziny, organizacyjna złożoność i współzależność⁵.**

Postrzeganie i budowanie spójności rodziny jest zatem nie tylko ważne dla jej funkcjonowania, ale również dla całego społeczeństwa, w szczególności dla instytucji powołanych do jej wspierania. Przykłady dobrych praktyk promujących rodzinę w działaniach znajdziemy np. na stronie Kancelarii Prezydenta, która od lat organizuje Konkurs dla samorządów o Nagrodę Pary Prezydenckiej pn. „Dobry Klimat dla Rodziny”⁶.

2. Omówienie praw rodziny zagwarantowanych przez Konstytucję RP oraz ustawy

Rodzina jest chroniona prawnie. Szereg aktów prawnych, począwszy od Konstytucji RP, wskazuje na prawa i potrzebę wspierania rodziny. Przepisy te mają szczególne znaczenie w zakresie profilaktyki i niwelowania skutków występowania kryzysów w rodzinie, w tym w zakresie przemocy domowej.

[1] **Ustawa zasadnicza RP z 1997 r.** reguluje pojęcia małżeństwa oraz rodziny wraz z określeniem elementarnego prawa i wolności osoby fizycznej, w szczególności:

- Art. 18 Konstytucji, określa ogólną regułę ochrony małżeństwa, rodziny, macierzyństwa oraz rodzicielstwa *„Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny, rodzina, macierzyństwo i rodzicielstwo znajdują się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej”*;
- Art. 32 i 33 Konstytucji odnosi się do równości obywateli względem prawa oraz równouprawnienia kobiety i mężczyzny *„Wszyscy są wobec prawa równi. Wszyscy mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne. Nikt nie może być dyskryminowany w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym z jakiejkolwiek przyczyny”* oraz *„Kobieta i mężczyzna w Rzeczypospolitej Polskiej mają równe prawa w życiu rodzinnym, politycznym, społecznym i gospodarczym. Kobieta i mężczyzna mają w szczególności równe prawo do kształcenia, zatrudnienia i awansów, do jednakowego wynagradzania za pracę jednakowej wartości, do zabezpieczenia społecznego oraz do zajmowania stanowisk, pełnienia funkcji oraz uzyskiwania godności publicznych i odznaczeń”*;
- Art. 38 Konstytucji wskazuje *„Rzeczpospolita Polska zapewnia każdemu człowiekowi prawną ochronę życia”*;
- Art. 41 Konstytucji wskazuje, że *„Każdemu zapewnia się nietykalność osobistą i wolność osobistą. Pozbawienie lub ograniczenie wolności może nastąpić tylko na zasadach i w trybie określonych w ustawie”*;

⁵ Ryś, M. (2011). *Kształtowanie się poczucia własnej wartości i relacji z innymi w różnych systemach rodzinnych*, *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, 2(6), ss. 65-84.

⁶ Za: https://www.prezydent.pl/storage/file/core_files/2021/8/5/64d54e27ae1cfa408cba7761455207ec/dobre_praktyki_1pazdz_rozk.pdf; dostęp: 11.02.2024 r.

- Art. 47 Konstytucji wskazuje, że *„Każdy ma prawo do ochrony prawnej życia prywatnego, rodzinnego, czci i dobrego imienia oraz do decydowania o swoim życiu osobistym”*;
- Art. 48 Konstytucji wskazuje na prawa rodziców *„Rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem. Wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania”* oraz *„Ograniczenie lub pozbawienie praw rodzicielskich może nastąpić tylko w przypadkach określonych w ustawie i tylko na podstawie prawomocnego orzeczenia sądu”*;
- Art. 53 Konstytucji wskazuje, że *„Każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii”* oraz *„Rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniem”*;
- Art. 68 Konstytucja gwarantuje, że *„każdy ma prawo do ochrony zdrowia”*.
- Art. 70 Konstytucji gwarantuje prawo do nauki, *która jest obowiązkowa do 18 roku życia oraz prawo rodziców do „...wyboru dla swoich dzieci szkół innych niż publiczne”*;
- Art. 71 Konstytucji wskazuje na obowiązek *„Państwo w swojej polityce społecznej i gospodarczej uwzględnia dobro rodziny. Rodziny znajdujące się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej, zwłaszcza wielodzietne i niepełne, mają prawo do szczególnej pomocy ze strony władz publicznych”, a „Matka przed i po urodzeniu dziecka ma prawo do szczególnej pomocy władz publicznych, której zakres określa ustawa”*;
- Art. 72 Konstytucji wskazuje na prawa dziecka *„Rzeczpospolita Polska zapewnia ochronę praw dziecka. Każdy ma prawo żądać od organów władzy publicznej ochrony dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją”* oraz *„Dziecko pozbawione opieki rodzicielskiej ma prawo do opieki i pomocy władz publicznych”, a także „W toku ustalania praw dziecka organy władzy publicznej oraz osoby odpowiedzialne za dziecko są obowiązane do wysłuchania i w miarę możliwości uwzględnienia zdania dziecka”*⁷.

[2] Następnym aktem regulującym normy prawne: majątkowe i niemajątkowe stosunki między małżonkami i krewnymi, a także stosunki wynikające z kurateli, opieki i przysposobienia jest **Kodeks rodzinny i opiekuńczy**. Do nadrzędnych zasad prawa rodzinnego i opiekuńczego zaliczamy następujące zasady: zasada dobra dziecka, zasada dobra rodziny, zasada monogamii, zasada równouprawnienia kobiety i mężczyzny, zasada szczególnej ochrony rodziny i dziecka przez państwo, zasada trwałości małżeństwa⁸.

[3] Kolejnym aktem prawnym podejmującym obowiązek udzielania pomocy rodzinie jest **Ustawa o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej**, która już w swojej preambule uzasadnia jej uchwalenie: *„Dla dobra dzieci, które potrzebują szczególnej ochrony i pomocy ze strony dorosłych, środowiska rodzinnego, atmosfery szczęścia, miłości i zrozumienia, w trosce o ich harmonijny rozwój i przyszłą samodzielność życiową, dla zapewnienia ochrony przysługujących im praw i wolności, dla dobra rodziny, która jest podstawową komórką społeczeństwa oraz naturalnym środowiskiem rozwoju, i dobra wszystkich jej członków,*

⁷ Źródło: Konstytucja RP 1997 oraz P. R. Zabrocki, *Konstytucyjne ujęcie praw rodziny*: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/13060/1/PR_Zabrocki_Konstytucyjne_ujecie_praw_rodziny.pdf; dostęp: 11.02.2024 r.

⁸ Źródło: Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. *Kodeks rodzinny i opiekuńczy* (Dz. U. z 2023 poz. 2809 ze zm.).

a w szczególności dzieci, w przekonaniu, że skuteczna pomoc dla rodziny przeżywającej trudności w opiekowaniu się i wychowywaniu dzieci oraz skuteczna ochrona dzieci i pomoc dla nich może być osiągnięta przez współpracę wszystkich osób, instytucji i organizacji pracujących z dziećmi i rodzicami”. W swoich zapisach w szczególności wskazuje na profilaktykę zagrożeń występujących, poprzez udzielania jej wsparcia:

- Art. 2. odnosi się do potrzeby „wspierania rodziny przeżywającej trudności w wypełnianiu funkcji opiekuńczo-wychowawczych i określa to jako to zespół planowych działań mających na celu przywrócenie rodzinie zdolności do wypełniania tych funkcji”;
- Art. 3. Wskazuje, że obowiązek „wspierania rodziny przeżywającej trudności w wypełnianiu funkcji opiekuńczo-wychowawczych oraz organizacji pieczy zastępczej, w zakresie ustalonym ustawą spoczywa na jednostkach samorządu terytorialnego oraz na organach administracji rządowej”;
- Art. 4. wskazuje, że stosując ustawę „należy mieć na względzie podmiotowość dziecka i rodziny oraz prawo dziecka do: wychowania w rodzinie, a w razie konieczności wychowywania dziecka poza rodziną – do opieki i wychowania w rodzinnych formach pieczy zastępczej, jeśli jest to zgodne z dobrem dziecka; powrotu do rodziny; utrzymywania osobistych kontaktów z rodzicami, z wyjątkiem przypadków, w których sąd zakazał takich kontaktów; stabilnego środowiska wychowawczego; kształcenia, rozwoju uzdolnień, zainteresowań i przekonań oraz zabawy i wypoczynku; pomocy w przygotowaniu do samodzielnego życia; ochrony przed arbitralną lub bezprawną ingerencją w życie dziecka; informacji i wyrażania opinii w sprawach, które go dotyczą, odpowiednio do jego wieku i stopnia dojrzałości; ochrony przed poniżającym traktowaniem i karaniem; poszanowania tożsamości religijnej i kulturowej; dostępu do informacji dotyczących jego pochodzenia”;
- Art. 8. odnosi się do wspierania rodziny, a w szczególności stanowi, że „Rodzinie przeżywającej trudności w wypełnianiu funkcji opiekuńczo - wychowawczych wójt zapewnia wsparcie, które polega w szczególności na: analizie sytuacji rodziny i środowiska rodzinnego oraz przyczyn kryzysu w rodzinie; wzmocnieniu roli i funkcji rodziny; rozwijaniu umiejętności opiekuńczo-wychowawczych rodziny; podniesieniu świadomości w zakresie planowania oraz funkcjonowania rodziny; pomocy w integracji rodziny; przeciwdziałaniu marginalizacji i degradacji społecznej rodziny; dążeniu do reintegracji rodziny” oraz wskazuje, że „Wspieranie rodziny jest prowadzone w formie: pracy z rodziną; pomocy w opiece i wychowaniu dziecka. Wspieranie rodziny jest prowadzone za jej zgodą i aktywnym udziałem, z uwzględnieniem zasobów własnych oraz źródeł wsparcia zewnętrznego”;
- Art. 9. wskazuje, że „Rodzina może otrzymać wsparcie przez działania: instytucji i podmiotów działających na rzecz dziecka i rodziny; placówek wsparcia dziennego; rodzin wspierających”;
- Art. 10. wskazuje, że „Praca z rodziną jest prowadzona w szczególności w formie: konsultacji i poradnictwa specjalistycznego; terapii i mediacji; usług dla rodzin z dziećmi, w tym usług opiekuńczych i specjalistycznych; pomocy prawnej, szczególnie w zakresie prawa rodzinnego; organizowania dla rodzin spotkań, mających na celu wymianę ich doświadczeń oraz zapobieganie izolacji, zwanych „grupami wsparcia” lub „grupami samopomocowymi”;

- Art. 11 wskazuje, że w przypadku gdy „ośrodek pomocy społecznej albo centrum usług społecznych poweźmie informację o rodzinie przeżywającej trudności w wypełnianiu funkcji opiekuńczo-wychowawczych, pracownik socjalny ośrodka pomocy społecznej albo centrum usług społecznych przeprowadza w tej rodzinie wywiad środowiskowy”, a „po przeprowadzeniu wywiadu... dokonuje analizy sytuacji rodziny” oraz jeśli wyniknie taka konieczność występuje z wnioskiem do kierownika ops lub cus o „przydzielenie rodzinie asystenta rodziny”;
- Art. 18 wskazuje, że „W celu wsparcia rodziny dziecko może zostać objęte opieką i wychowaniem w placówce wsparcia dziennego”;
- Art. 29 wskazuje, że „W celu wspierania rodziny przeżywającej trudności w wypełnianiu funkcji opiekuńczo-wychowawczych rodzina może zostać objęta pomocą rodziny wspierającej”;
- Kolejny dział ustawy odnosi się do organizacji pieczy zastępczej, która zgodnie z art.32 „jest sprawowana w przypadku niemożności zapewnienia dziecku opieki i wychowania przez rodziców”⁹.

Rodzina w przepisach prawodawstwa polskiego wydaje się być chroniona. W ostatnich latach obserwujemy rozwój systemu wsparcia rodziny, szczególnie skierowany na pomoc rodzicom w szeroko rozumianym wychowaniu dzieci oraz jednocześnie identyfikujemy szereg kryzysów w funkcjonowaniu rodziny, do których należy również zjawisko przemocy. Należy zatem wzmocnić kooperację wszystkich służb działających z mocy prawa na rzecz rodziny i ochrony najstarszych jej ogniw, w szczególności: dzieci, osób starszych i z niepełnosprawnościami.

3. Kształtowanie umiejętności komunikacji wewnątrzrodzinnej oraz szacunku dla drugiej osoby

Komunikacja stanowi podstawowe i niezbędne w codziennym życiu narzędzie porozumiewania się ludzi między sobą. Można ją określić jako sztukę, niezwykle trudną i wymagającą. Szerzej się nad nią zastanawiamy, gdy mamy trudności w porozumiewaniu się z drugim człowiekiem, zwłaszcza w sytuacjach konfliktowych. **Komunikacja w rodzinie powinna służyć podtrzymywaniu i pielęgowaniu więzi między jej członkami: małżonkami, rodzicami i dziećmi a także między rodzeństwem.**

Prawidłowa komunikacja stanowi **podstawę właściwych relacji wewnątrzrodzinnych**. Mówiąc o komunikacji w rodzinie należy zaakcentować jej interpersonalny charakter, tj. relacyjność między poszczególnymi osobami, jednostkami – nadawcą i odbiorcą. Komunikację rodzinną określimy jako „wiadomości przekazywane z określoną intencją, które są zazwyczaj spostrzegane jako intencjonalne i posiadające uzgodnione znaczenie między jednostkami pozostającymi we wzajemnej relacji, opartej na więzach biologicznych, prawnych lub partnerskim zaangażowaniu, które nawzajem się wychowują oraz kontrolują”¹⁰.

Komunikacja rodzinna **wskazuje na stopień zaangażowania i zainteresowania członków życiem rodzinnym**, stanowi przejaw wzajemnych relacji oraz postaw, które występują między członkami

⁹ Źródło: Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz. U. z 2024 poz. 177).

¹⁰ Rostkowska, T. (2008). *Małżeństwo, rodzina, praca a jakość życia*, Kraków: Oficyna Wydawnicza "Impuls", s. 73.

rodziny. W literaturze przedmiotu wyróżniane są różne **modele komunikacyjne**, które należy także odnieść do komunikacji w rodzinie. Do najczęściej wymienianych należą:

- **Model jednostronny**, to model przebiegający jednokierunkowo. Komunikacja ogranicza się tutaj do jednostronnego przekazywania własnych myśli w taki sposób, żeby inni je zrozumieli i zaakceptowali bez zbędnych komentarzy. Model ten występuje najczęściej w rodzinach, w których rodzice przejawiają autorytarne nastawienie do swoich dzieci i kładą duży nacisk na kontrolę. Pełnienie roli rodzicielskiej ogranicza się w takich rodzinach do wydawania nakazów, zakazów, poleceń, a także nadzorowania stopnia ich przestrzegania.
- **Model dwustronny**, który określany jest także jako interakcyjny. Można go scharakteryzować jako sprzężenie zwrotne pomiędzy nadawcą oraz odbiorcą komunikatu. Komunikacja nie jest tutaj rozumiana wyłącznie jako naprzemienne wysyłanie oraz odbieranie komunikatów pomiędzy nadawcą i odbiorcą, ale także jako obopólna reakcja na te komunikaty. Ten model komunikacji (interakcyjnej) umożliwia zobrazowanie własnej osoby w reakcjach partnera (współmałżonka, rodzica, dziecka); rozwija także pewien rodzaj wrażliwości na drugiego człowieka, z którym się komunikujemy.
- **Model relacyjny**, który określany jest także jako transakcyjny. W tym modelu komunikacji nadawca i odbiorca skupiają się na przedmiocie komunikacji, na tym co robią, albo na tym, co mogą robić wspólnie, a nie koncentrują się tylko na sobie. Można zatem powiedzieć, że pomiędzy nadawcą, odbiorcą i przedmiotem komunikacji powstaje relacja trójstronna. Uznanie modelu relacyjnego nie powoduje potrzeby upatrywania „winnego” za nieprawidłowości w porozumiewaniu się członków rodziny i jednocześnie pozwala stworzyć bardziej sprzyjające warunki dla zmiany zachowania, a w tym sposobów komunikowania.

Wyróżnione modele komunikacji mogą przejawiać się w danej rodzinie w różnej częstotliwości i w różnym stopniu, zależne są także od etapu życia rodziny (wiek dzieci) i okoliczności.

Należy zwrócić również uwagę na **style komunikacji w rodzinie**. Najczęściej wymienia się dwa główne style:

- **Styl partnerski**, który polega na tym, że osoba, która prowadzi rozmowę, uważa własne potrzeby i pragnienia za równie ważne, co potrzeby i oczekiwania swojego partnera komunikacji. Nie narzuca mu swojego punktu widzenia, toleruje jego poglądy i nie namawia go do ich zmiany. Jest tolerancyjna wobec przekonań rozmówcy, unika formułowania rozkazów, nakazów i rad w stosunku do partnera interakcji. W zamian za to informuje grzecznie o konsekwencjach, jakie mogą nastąpić z powodu jego dotychczasowego zachowania, a także informuje o innych możliwościach działań. Komunikacja partnerska prowadzi do porozumienia, sprzyja wzajemnemu przekazywaniu komunikatów zwrotnych i ekspresji odczuć, umożliwia okazywanie partnerowi (danemu członkowi rodziny) zrozumienia i szacunku, ujawnienie własnego „ja”, oraz integrację rodzinnego życia.
- **Styl niepartnerski**, w ramach komunikacji niepartnerskiej wyróżnić można dwie jego formy: egocentryczną i allocentryczną. Komunikacja egocentryczna charakteryzuje się tym, że człowiek skupia się wyłącznie na sobie, na swoich potrzebach i oczekiwaniach. Nie słucha swojego partnera, manipuluje swoim odbiorcą, rozpoczyna i kończy rozmowę

wtedy, gdy sam tego chce, nie biorąc pod uwagę preferencji rozmówcy. Forma allocentryczna to przeciwieństwo formy egocentrycznej. Jednostka nie liczy się z własnymi potrzebami i często rezygnuje z osobistych potrzeb i oczekiwań po to, aby spełnić oczekiwania i wymagania, które chce osiągnąć jej rozmówca. Bardzo często zdarza się, że ulega ona żądaniom i sugestiom partnera interakcji, rezygnując z własnych przekonań. Komunikacja allocentryczna nie pozwala na przekazanie informacji zwrotnej, dojście do porozumienia, dzielenie się własnymi przeżyciami, a także na komunikację wprost. Stwarza ryzyko, że partnerzy interakcji nie dojdą między sobą do porozumienia.

Style komunikacji określają jakość życia rodzinnego, zachodzące w rodzinie relacje i poczucie satysfakcji z życia. A zatem prawidłowy styl komunikacji w rodzinie to styl partnerski. Osoba poprawnie komunikująca się „mówi wprost” oraz swobodnie o swoich prawdziwych uczuciach, nie naruszając godności swojej i innych, wyraźnie tworząc jednak granice między sobą a innymi.

Niezależnie od występującego w rodzinie modelu i stylu komunikacji, należy wyróżnić **bariery, które utrudniają komunikację w rodzinie**. Można je określić jako „reakcje o wysokim stopniu ryzyka”, co oznacza, że wpływają na komunikację w sposób negatywny. Przyczyny powstawania i skutki, do których doprowadzają zablokowania komunikacji, mogą być liczne i wielorakie. Najczęściej powodują one **obniżenie samooceny u partnera interakcji**. Sprawiają, że druga osoba (małżonek, rodzic, dziecko) **przyjmuje postawę obronną, staje się wycofana, ma poczucie klęski i zależności**.

W modelowaniu prawidłowej komunikacji w rodzinie należy unikać czynników, które blokują rozmowę i zaburzają prawidłową komunikację. Należą do nich: rozkazywanie, komenderowanie i zarządzanie, ostrzeganie, upominanie, groźby, perswadowanie, wygłaszanie kazań, moralizowanie, dyktowanie rozwiązania, podsuszanie propozycji, radzenie, robienie wyrzutów, pouczenie, przytaczanie logicznych argumentów, osądzanie, sprzeciwianie się, obwinianie, krytykowanie, chwalenie, aprobowanie, ośmieszanie, zawstydzanie, zwymyślanie, interpretowanie, stawianie diagnozy, analizowanie, uspokajanie, pocieszanie, podtrzymywanie, współczucie, wypytywanie, badanie, indagowanie, odciąganie uwagi i kierowanie jej w inną stronę, rozweselanie, zabawianie¹¹.

Komunikacja interpersonalna, zwłaszcza w rodzinie, dokonuje się na szerszym tle relacji między członkami rodziny, będąc zarówno wskaźnikiem, jak i współtwórcą tych relacji. Umiejętności komunikacyjne należą do podstawowych kompetencji człowieka. **Niewystarczający poziom kompetencji komunikacyjnych często prowadzi do zaburzeń w funkcjonowaniu życia rodziny, jej funkcjonowaniu społecznym, a co za tym idzie, często do zachowań destrukcyjnych, w szczególności: konfliktów, agresji czy przemocy**. Jak widzimy, komunikacja interpersonalna może z jednej strony odgrywać pozytywną rolę w relacjach społecznych, a z drugiej strony może być źródłem wielu niejasności, nieporozumień, problemów, konfliktów itp. Szczególnego znaczenia nabiera w tym kontekście kwestia pozytywnego lub negatywnego klimatu porozumiewania się, definiowanego jako „społeczny wydzźwięk relacji”, który jest świadomie lub nieświadomie zawsze zawarty w wypowiedziach uczestników każdej rozmowy¹².

¹¹ Matyjas, B. (2017). *Komunikacja w rodzinie – modele, style, bariery*, The Central European Journal of Social Sciences and Humanities, ss. 39 – 49.

¹² Wojtanowicz, K., Pękala, M. (2023). *Wsparcie mediacyjne w sytuacjach kryzysowych – aspekt komunikacji interpersonalnej* [w:] Wojtanowicz, K., Duda, M., Bursová J. (red.) *Interwencja kryzysowa – implikacje badawcze i praktyczne*, Kraków: Wydawnictwo scriptum, ss.61-82.

4. Kształtowanie umiejętności rozwiązywania konfliktów wewnątrzrodzinnych

Budowanie tożsamość rodziny ma zasadniczy wpływ na utrzymanie jej trwałości i satysfakcjonujących relacji. To zdolność do wypełniania funkcji rodziny, budowania poczucia bezpieczeństwa jej członków. W każdej rodzinie pojawiają się jednak kryzysy i konflikty, stąd **istotną rolą systemu wsparcia społecznego jest wzmacnianie tożsamości i trwałości rodziny, wsparcie w pokonywaniu kryzysów oraz rozwiązywaniu konfliktów.**

Kryzysy i konflikty doświadczają każdego człowieka, występują także w grupach, a nawet w całych społecznościach. Są wpisane w istotę życia ludzkiego. Konflikt jest przejawem życia; tam, gdzie jest dwoje ludzi, którzy o czymś marzą, pojawia się konflikt, który nie jest końcem kontaktu, a często stanowi wręcz początek relacji. Ważne jest zatem, aby określić źródło powstania sytuacji konfliktowej, do której należą:

- **konflikty dotyczące relacji**, wywołane przez silne emocje, błędne postrzeganie sytuacji lub stereotypy, złą lub błędną komunikację, powtarzające się negatywne zachowania;
- **konflikty danych**, wynikające z braków w dostępie do informacji lub całkowitego braku informacji, różnorodnego interpretowania informacji lub danych;
- **konflikty wartości**, spowodowane przez różne kryteria oceny pomysłów lub zachowań, koncentrowanie się tylko na swoich celach i priorytetach oraz różne systemy wartości, style życia czy ideologie;
- **konflikty strukturalne**, których przyczyną są destruktywne struktury zachowań i interakcji, nierówna kontrola lub dystrybucja zasobów, nierówny rozkład sił i władzy oraz ograniczenia czasowe;
- **konflikty interesów**, wywołane postrzeganiem, że zaspokojenie potrzeb jest zagrożone lub faktyczne konkurowanie o zaspokojenie interesów¹³.

Konflikty są naturalną konsekwencją społecznej natury człowieka. Ludzie są różni, mają różne interesy i potrzeby, siłą rzeczy pojawiają się między nimi sprzeczności. **Problemem, z którym warto się zmierzyć, są więc nie konflikty same w sobie, lecz awersyjny sposób ich prowadzenia, na który składa się w szczególności destrukcyjna komunikacja stron.** Taką toksyczną i niszcząca komunikację obserwujemy często w konfliktach między osobami najbliższymi. W sporach rodzinnych, np. między małżonkami, rodzeństwem czy między rodzicami a dziećmi, mamy do czynienia z relacjami o bardzo bliskim, intymnym wręcz, charakterze. Tematy będące przedmiotem sporu mają często kluczowe znaczenie dla funkcjonowania stron, a podnoszone kwestie mogą mocno dotyczyć poczucia tożsamości bądź samooceny. **Specyfika sporów rodzinnych wiąże się też z tym, że są to na ogół relacje o trwałym charakterze, nie ulegające prostemu i szybkiemu rozwiązaniu na mocy decyzji stron.** Nawet rozstający się małżonkowie, jeśli mają wspólne dzieci jako rodzice pozostaną ze sobą związani do końca życia. W radzeniu sobie z wyzwaniem komunikacyjnym w sporach rodzinnych może pomóc **włączenie do sporu mediatora**: bezstronnej i neutralnej osoby trzeciej, która w sposób nieformalny, elastyczny i poufny pomaga stronom w samodzielnym dojściu do porozumienia. W rolę mediatora wpisane jest **wspieranie i edukowanie stron w obszarze komunikacyjnym**. Efektem mediacji może zatem być nie tylko osiągnięcie porozumienia co do różniących strony kwestii, ale także poprawa kompetencji komunikacyjnych stron, skutkująca lepszym porozumiewaniem się w przyszłości.

¹³ Moore, Ch.W. (2003). *Mediacje. Praktyczne strategie rozwiązywania konfliktów*, Warszawa: Wydawnictwo Wolters Kluwer, s. 76.

Aby jednak mediator mógł sprawnie pomagać stronom, musi rozumieć, skąd biorą się obserwowane przez niego impasy, trudności czy blokady komunikacyjne. Barię na drodze do rozwiązania konfliktu może być brak motywacji, kiedy jednej lub obu stronom nie zależy na tym, żeby zakończyć konflikt, brak kompetencji, np. umiejętności słuchania ze zrozumieniem czy radzenia sobie z własną impulsywnością, a także instrumentalne nastawienie do mediacji, wykorzystywanej dla własnych potrzeb, niezwiązanych z szukaniem rozwiązań istniejącego konfliktu¹⁴.

Należy zatem modelować i wspierać rodzinę w **integrującym rozwiązywaniu konfliktów** (wg M. Ryś):

- traktowanie uczestników konfliktu jako osób równych sobie;
- poszanowanie godności drugiej osoby;
- przekazywanie własnych uczuć i emocji;
- wskazywanie na konkretne fakty;
- autentyczne poszukiwanie rozwiązań;
- przebaczenie;
- wypełnienie postanowień.

Aby wzmacniać relacje wewnątrzrodzinne, w szczególności te poranione kryzysami i konfliktami, **należy wspomagać występowanie czynników integrujących rodzinę**:

- zaspokajanie wspólnej dla wszystkich potrzeby ochrony, bezpieczeństwa i uczucia;
- przewagę pozytywnych uczuć przeżywanych w rodzinie nad negatywnymi;
- rozwijanie wspólnych ideałów, wartości i zainteresowań;
- budowanie atmosfery rodzinnej, którą cechuje poczucie życzliwości, równości i sprawiedliwości;
- budowanie przestrzeni do przeżywania wspólnych ceremonii i uroczystości.

Konflikty interpersonalne są niewątpliwie jednym z ważnych obszarów działania systemu interwencji kryzysowej. Z jednej strony zaistnienie konfliktu może doprowadzić do kryzysu relacji w obrębie rodziny, z drugiej zaś strony rozmaite inne źródła kryzysów mogą zarazem powodować nowe (lub podsycać już istniejące) nieporozumienia i podziały pomiędzy jednostkami i grupami. W sytuacji, w której rodzina nie będzie w stanie rozwiązać konfliktu samodzielnie, warto podjąć działania motywujące ją do skorzystania ze wsparcia mediatora lub - jako specjaliści wspierający rodzinę - możemy „wejść w rolę mediatora”. **Mediacja rodzinna to sposób na rozwiązanie konfliktu z udziałem osoby trzeciej – mediatora – neutralnego, bezstronnego i niepodejmującego rozstrzygających decyzji.**

Mediacja jest rozmową na temat możliwych rozwiązań zaistniałego konfliktu w atmosferze wzajemnego poszanowania oraz zrozumienia potrzeb i interesów obydwu stron. Mediator pomaga spierającym się stronom rozważyć wszystkie możliwe rozwiązania, negocjować je w celu osiągnięcia dobrowolnego i obustronnie satysfakcjonującego porozumienia. **Mediacja jest postępowaniem**

¹⁴ Cybulko, A. (2021). *Procesy poznawcze w komunikacji między stronami postępowania mediacyjnego* [w:] Wojtanowicz, K., Pękała, M. (red.) *Oblicza mediacji. Wybrane zagadnienia*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie.

nieformalnym, a mediator nie jest ani sędzią, ani arbitrem. Zadaniem mediatora jest dbałość o to, by wszystkie decyzje podejmowane w toku procesu były oparte na zgodzie samych zainteresowanych oraz ich świadomości co do dostępnych możliwości postępowania wobec problemu oraz zapewnienie, by każda ze stron była traktowana z szacunkiem oraz życzliwością i otrzymywała podobne wsparcie proceduralne. Mediator poprzez zarządzanie komunikacją, proponowanie i pilnowanie przestrzegania reguł proceduralnych, dbałość o porządek omawianych zagadnień, tworzy warunki, w których strony będą mogły przyjrzeć się swojej sytuacji i potrzebom, rozważyć dostępne alternatywy i - przy wykorzystaniu wszelkich informacji potrzebnych do podjęcia decyzji - dokonać ważnych dla siebie wyborów. Uczestnictwo w mediacji nie tylko prowadzi do rozwiązania konfliktu, daje również pozytywne doświadczenia wyjścia z sytuacji konfliktowej oraz modeluje pozytywne wzorce postępowania na przyszłość¹⁵.

5. Zasady, formy, metody, narzędzia prowadzenia lokalnej diagnozy skali zjawiska przemocy domowej

Punktem wyjścia wszelkiej interwencji socjalnej jest diagnoza, będąca niezbędnym elementem poprawnie zaplanowanego procesu zmian. Przeprowadzając diagnozę chcemy dowiedzieć się, jaki jest stan rzeczy i dlaczego tak jest. Identyfikujemy negatywne, nieakceptowane problemy, zjawiska czy niezaspokojone potrzeby i na tej podstawie planujemy stosowną interwencję. Dodatkowo, możemy zapytać o opinię na temat stanu pożądanego. Wiedza, której dostarcza diagnoza pozwala na adekwatne do rzeczywistości planowanie i realizację działań oraz optymalne i efektywne wykorzystanie posiadanych zasobów. Dlatego też **jakość diagnozy jest tak istotna dla projektowania trafnych i adekwatnych do rzeczywistości działań.**

Diagnozy społeczne najczęściej przeprowadzane są w trakcie opracowywania przez instytucje publiczne różnego rodzaju programów czy strategii – stanowią ich integralną część i punkt wyjścia do dalszych prac. W pomocy społecznej konieczność ich przeprowadzania uzasadniona jest również obowiązkiem ustawowym. Opracowywane i realizowane programy przeciwdziałania przemocy domowej umiejscowione są w środowisku społecznym podlegającym ciągłym zmianom, dlatego też ważne jest, aby w procesie diagnozy poznać otoczenie, w którym realizowane będą zaplanowane działania. Pozwala to nie tylko zidentyfikować zjawiska wymagające interwencji, ale również dostrzec to, co zostało już osiągnięte, a co jeszcze jest do zrealizowania. Ponadto, zmienność w czasie zjawisk i problemów społecznych rodzi **konieczność ciągłego aktualizowania wiedzy** o nich, zatem **diagnoza nie może być działaniem jednorazowym, ale powinna być co jakiś czas powtarzana.** Jednakże z uwagi na wielość zasobów zaangażowanych w proces diagnozy, powtarza się ją najczęściej przy planowaniu kolejnych programów czy strategii¹⁶.

Proces diagnozowania problemów społecznych i jego etapy

Badanie diagnostyczne należy postrzegać w kategoriach badania naukowego, będącego wieloetapowym, świadomym i celowym procesem zróżnicowanych działań poznawczych, regulowanych konkretnymi zasadami i procedurą badawczą, zmierzających do uzyskania pełnych, ścisłych, rzetelnych i adekwatnych w stosunku do zgłębianej rzeczywistości wyników.

¹⁵ Wojtanowicz, K. (2010). *Mediacje rodzinne jako sposób na rozwiązywanie konfliktów w rodzinie* [w:] Błasiak, A., Dybowska, E. (red.) Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny, Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna, „IGNATIANUM” Wydawnictwo WAM.

¹⁶ Por.: *Diagnozowanie problemów społecznych. Przemoc w rodzinie* (2015). Kraków: Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Krakowie.

Zatem, postępowanie badawcze musi być zgodne z naukowymi metodami, zapewniającymi merytoryczną i metodologiczną poprawność prowadzonych czynności i analizy uzyskanych wyników.

Etapem I - w procesie badawczym, a zatem również w procesie diagnozowania problemów społecznych jest zaplanowanie badania. Na tym etapie określamy cele i sposób wykorzystania wyników badania, zakres problemowy/tematyczny diagnozy oraz możliwości jej realizacji. Pomocne może okazać się udzielenie odpowiedzi na następujące pytania:

- Czego chcemy się dowiedzieć?
- Kto będzie odbiorcą badań?
- Kogo będziemy badać?
- Jakimi zasobami na przeprowadzenie badania dysponujemy?
- W jaki sposób chcemy zebrać dane?
- W jaki sposób chcemy wykorzystać wnioski z badania?

Planując badanie diagnostyczne musimy podjąć kilka decyzji, np.:

- Zdecydować czy sami podejmujemy się przeprowadzenia badania, czy zlecamy jego realizację na zewnątrz
- Określić jakie zasoby możemy przeznaczyć na badanie
- Określić, ile czasu i środków finansowych możemy przeznaczyć na badanie
- Określić, ile osób może zaangażować się w badanie i w jakim zakresie

Etap II - zaprojektowanie badania, które rozpoczynamy od doprecyzowania celów badania oraz ustalenia problemu badawczego i sformułowania pytań badawczych. Ich prawidłowe, precyzyjne sformułowanie jest o tyle istotne, iż określa zakres przedmiotowy i podmiotowy diagnozy oraz determinuje kolejne etapy postępowania badawczego. Następnie, przechodzimy do wyboru metod i technik badawczych oraz wyboru metody doboru próby badawczej. Warto przyporządkować poszczególne metody do sformułowanych pytań badawczych; dzięki czemu będziemy mogli ocenić, czy przy pomocy wybranych metod uzyskamy odpowiedzi na wszystkie sformułowane przez nas pytania. Kolejnym krokiem jest opracowanie szczegółowego harmonogramu badania wraz ze wskazaniem podmiotu bądź osób odpowiedzialnych za realizację danego etapu/zadania. Na tym etapie projektujemy także budżet badania. Ten krok możemy pominąć w sytuacji, gdy diagnozę przeprowadzamy własnymi siłami. Etap projektowania badania kończymy opracowaniem narzędzi badawczych i doбором próby badawczej.

Etap III - przechodzimy do przeprowadzenia badania. Przed rozpoczęciem badań właściwych, warto przeprowadzić badania pilotażowe, które pozwolą nam zweryfikować poprawność opracowanych narzędzi badawczych. Jeśli pilotaż narzędzi nie wykazał konieczności wprowadzenia do nich zmian, wówczas możemy przystąpić do przeprowadzenia badań właściwych.

Etap IV - po przeprowadzeniu badania przechodzimy do uporządkowania zebranego materiału i jego analizy oraz opracowania wyników. Na podstawie uzyskanych wyników formułujemy wnioski z badania.

Wyniki przeprowadzonej diagnozy powinny zostać opracowane w formie raportu. Powinien on w sposób graficzny i opisowy prezentować koncepcję diagnozy, opis zastosowanej metodologii badawczej i przebiegu badania oraz jego wyniki. Przed opracowaniem ostatecznej wersji raportu istotne jest skonsultowanie uzyskanych wyników z adresatami badania i zainteresowanymi stronami. Po przeprowadzeniu konsultacji opracowujemy ostateczną wersję raportu. Ten etap kończymy publikacją raportu.

Etap V - ostatnim etapem procesu jest zastosowanie wniosków z przeprowadzonego badania. Najczęściej przyjmuje ono zastosowanie w opracowaniu programu przeciwdziałania wybranym problemom społecznym. Na podstawie wyników diagnozy opracowujemy projekt programu, który następnie powinien zostać poddany konsultacjom. Kolejnym krokiem jest opracowanie ostatecznej wersji programu, która będzie wdrażana¹⁷.

Zgodnie z przepisami ustawy **o przeciwdziałaniu przemocy domowej**¹⁸, **do zadań zespołu interdyscyplinarnego** należy tworzenie warunków umożliwiających realizację zadań z zakresu przeciwdziałania przemocy domowej oraz integrowanie i koordynowanie działań podmiotów działających w tym obszarze, w szczególności przez:

- diagnozowanie problemu przemocy domowej na poziomie lokalnym;
- inicjowanie działań profilaktycznych, edukacyjnych i informacyjnych mających na celu przeciwdziałanie przemocy domowej i powierzanie ich wykonania właściwym podmiotom;
- inicjowanie działań w stosunku do osób doznających przemocy domowej oraz osób stosujących przemoc domową;
- opracowanie projektu gminnego programu przeciwdziałania przemocy domowej oraz ochrony osób doznających przemocy domowej;
- rozpowszechnianie informacji o instytucjach, osobach i możliwościach udzielenia pomocy w środowisku lokalnym;
- powoływanie grup diagnostyczno-pomocowych i bieżące monitorowanie realizowanych przez nie zadań;
- monitorowanie procedury „Niebieskie Karty”;
- kierowanie osoby stosującej przemoc domową do uczestnictwa w programie korekcyjno-edukacyjnym dla osób stosujących przemoc domową lub programie psychologiczno-terapeutycznym dla osób stosujących przemoc domową.

Rzetelnie przeprowadzona diagnoza stanowi dowód dla innych osób i podmiotów, że dobrze orientujemy się w podejmowanej problematyce i profesjonalnie podchodzimy do swojej działalności. Pokazuje także, że nie opieramy się wyłącznie na wiedzy własnej i wiedzy potocznej, tylko wykorzystujemy naukowe metody poznania rzeczywistości oraz czerpiemy z wiedzy i doświadczenia innych osób będących częścią danej społeczności. W rezultacie dysponujemy szerszą wiedzą, pozwalającą na spojrzenie na analizowaną problematykę z wielu perspektyw. **Diagnoza pozwala więc na minimalizację ryzyka podejmowania niepotrzebnych i niepożądanych działań, uwiarygadnia je i sprawia, że są bardziej odporne na krytykę, pozwala na lepsze poznanie**

¹⁷ *Ibidem.*

¹⁸ Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy domowej (Dz. U. z 2021 poz. 1249, z 2023 poz. 289, 535, 1606 ze zm.).

kluczowych osób i instytucji działających lokalnie oraz pozwala zaoszczędzić czas, finanse i inne zasoby.

Co z kolei może wydarzyć się, gdy projektowane przez nas działania nie zostaną poprzedzone odpowiednią diagnozą? Przede wszystkim narażamy się na ryzyko niewłaściwego określenia niektórych potrzeb oraz kompetencji diagnozowanej społeczności; możemy ponadto nie zauważyć z jednej strony barier występujących w danym środowisku lokalnym i uniemożliwiających osiągnięcie zakładanych celów, a z drugiej strony zasobów, które korzystnie wpłynęłyby na przebieg projektu.

Diagnozę najlepiej przeprowadzić **wykorzystując wiele różnych źródeł oraz metod zbierania, a następnie analizowania danych**. W procesie opracowywania diagnozy można wykorzystać dwojaki źródła danych:

- dane zastane (wtórne), czyli takie, które zostały już wcześniej zebrane przez kogoś innego i w innym niż nasz celu;
- dane wywołane (pierwotne), czyli te pozyskane przez nas i na nasze potrzeby.

Wskazane jest, aby pierwszym etapem diagnozy była analiza danych wtórnych, stanowiąca podstawę do formułowania celów i pytań do własnych badań i być może już na wstępie dająca odpowiedź na niektóre z postawionych przez badaczy hipotez. Dopiero później należy odwołać się do danych pierwotnych uzyskanych z badań własnych, mogących przybierać formę:

- badań jakościowych (np. wywiady indywidualne, wywiady grupowe, obserwacja);
- bądź badań ilościowych (np. wywiady telefoniczne, wywiady bezpośrednie)¹⁹.

6. Prowadzenie działań związanych z profilaktyką uzależnień

Wśród problemów społecznych w Polsce, problemy związane z uzależnieniami, są jednymi z powszechniejszych i najtrudniejszych do rozwiązania. Wynika to głównie z ich rozmiarów, złożoności oraz kosztów społecznych i ekonomicznych ponoszonych nie tylko przez pojedyncze osoby, ale też całe rodziny i społeczeństwo.

Przepisy prawa nakładają na gminy obowiązek prowadzenia własnej, wyznaczonej lokalnymi potrzebami i zasobami, **polityki wobec uzależnień, w tym od alkoholu i narkotyków oraz uzależnień behawioralnych**. W tym zakresie opracowują one gminne programy profilaktyki i rozwiązywania tych problemów.

Nie należy bagatelizować problemu uzależnień. Są one przyczynami: zaburzenia życia rodzinnego, problemów w kontaktach i relacjach interpersonalnych, źródłem problemów finansowych, przemocy domowej, problemów z prawem. W dużej mierze uzależnienia przyczyniają się do podejmowania przez osoby uzależnione zachowań ryzykownych, agresywnych, przemocowych.

Profilaktyka uzależnień koncentruje się w szczególności na podejmowaniu działań w zakresie:

- zwiększania dostępności pomocy terapeutycznej i rehabilitacyjnej dla osób uzależnionych;

¹⁹ Por.: Skąd czerpać dane przy tworzeniu lokalnej diagnozy społecznej? Informator (2014). Kraków: Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Krakowie.

- udzielania pomocy rodzinom, w których występują problemy uzależnień, zwłaszcza ochrony takich środowisk domowych przed przemocą;
- prowadzenia profilaktycznej działalności informacyjnej i edukacyjnej, skierowanej w szczególności do dzieci i młodzieży;
- ustalania zasad wydawania i cofania zezwoleń na sprzedaż alkoholu oraz kontroli zasad obrotu tymi napojami;
- wspomagania działalności podmiotów – stowarzyszeń, instytucji i osób fizycznych, które na terenie gminy zajmują się problematyką uzależnień;
- prowadzenia punktów konsultacyjnych – jest to miejsce pierwszego kontaktu, odgrywające bardzo ważną funkcję zwłaszcza w tych gminach, w których nie ma placówki leczenia odwykowego (punkty spełniają rolę pomostu łączącego mieszkańców danego terenu, na którym nie ma profesjonalnej oferty terapeutycznej, z zakładami leczenia odwykowego; do zadań punktu należy przede wszystkim: dostarczanie informacji o możliwości podjęcia leczenia, motywowanie do leczenia, udzielanie wsparcia i pomocy psychospołecznej osobom po zakończonej terapii odwykowej oraz ich rodzinom).

Szkody wynikające z uzależnienia dotyczące nie tylko osób uzależnionych, ale również ich rodzin, w których często dochodzi do przemocy, zaniedbań, ubóstwa oraz innych sytuacji powodujących chroniczny stres, należy w skuteczny sposób niwelować. Rodzina, w której funkcjonuje osoba uzależniona, nie zaspokaja podstawowych potrzeb emocjonalnych, bezpieczeństwa i równowagi psychicznej, nie realizuje funkcji związanych z wychowaniem, socjalizacją i kształceniem dzieci, panuje w niej chaos i nieprzewidywalność. Należy zatem prowadzić szeroką profilaktykę uzależnień, która jest „bardziej opłacalna społecznie” niż późniejsze naprawianie szkód. Zasadne jest, aby lokalne samorządy wzmacniały i rozwijały swoją działalność w tym zakresie, czyniąc z niej ważny i trwały element lokalnej polityki społecznej²⁰.

7. Metodyka pracy z rodzinami zagrożonymi przemocą

Przemoc jest jednym z głównych zjawisk destruktywnych w życiu człowieka. Dotyczy ona zarówno sfery życia w płaszczyźnie indywidualnej, jak i zbiorowej (grupowej), w tym rodzinnej. Środowisko domowe jest szczególnym miejscem, w którym stosowanie przemocy ma szkodliwy wymiar zarówno dla systemu rodzinnego, jak i każdego z jej członków, włącznie ze sprawcą. Stąd konieczne jest podejmowanie działań wspomagających proces ograniczania i docelowo likwidacji wszelkich form przemocy, które w rodzinie mogą lub pojawiają się. **Praca z rodziną dotkniętą problemem przemocy, koncentruje się na rozwiązywaniu problemów związanych z przemocą i wprowadza zmiany służące ograniczaniu i całkowitej eliminacji czynników przemocotwórczych.** Celem tej aktywności jest wzmacnianie sił ludzkich poszczególnych członków rodzin doświadczających przemocy, do przebudowy życia rodzinnego, poprawy relacji interpersonalnych oraz tworzenia warunków sprzyjających rozwojowi poszczególnych członków rodziny, jak i całego środowiska rodzinnego. Pozostaje ona w ścisłym związku z innymi działaniami społecznymi, włącznie z terapeutycznym wspomaganiem procesu zmiany człowieka.

²⁰ Źródło: <https://www.parpa.pl/download/rozdzial12.pdf>; dostęp: 12.02.2024 r.

Szerokie rozumienie pracy w rodzinie zagrożonej przemocą obejmuje szereg działań, których przedmiotem jest sfera metodycznego oddziaływania adresowanego do:

- indywidualnych członków rodziny,
- rodziny jako grupy społecznej,
- środowiska, w którym żyje rodzina zagrożona przemocą,
- ponadlokalnych środowisk społecznych, w których zjawisko przemocy bierze swe źródła – systemy społeczne, środowiska zatrudnienia, edukacji, opieki, kultury, ochrony zdrowia.

Celem głównym działań podejmowanych w tym zakresie będzie **zmiana funkcjonowania osobistego i społecznego rodziny zagrożonej przemocą lub poszczególnych jej członków**.

Celami szczegółowymi natomiast będą:

- zmotywowanie do zmiany w kierunku rozwiązywania problemów, które mogą prowadzić do przemocy;
- wzmocnienie wewnętrznych więzi personalnych rodziny z uwzględnieniem specyfiki mechanizmów przemocy;
- wykorzystanie potencjału rodziny i poszczególnych jej członków dla zapobiegania wystąpienia przemocy;
- podniesienie poczucia własnej wartości poszczególnych członków rodziny;
- rozwój umiejętności zachowania asertywnego;
- podniesienie kompetencji osoby zagrożonej doznaniem przemocy w zakresie możliwych działań ratunkowych, np. opracowanie własnych strategii bezpieczeństwa, znajomość lokalnych zasobów pomocy.

Fundamentalnymi dla pracy w rodzinie zagrożonej przemocą domową są w szczególności zasady praw człowieka i sprawiedliwości społecznej, ochrony godności ludzkiej i poszanowania podmiotowości każdego człowieka²¹.

Etapy postępowania metodycznego w pracy z rodzinami zagrożonymi przemocą:

Etap I – Przeprowadzenie diagnozy, która koncentruje się na zgromadzeniu informacji koniecznych do ustalenia stanu faktycznego oraz odczuć i oczekiwań osoby/rodziny zagrożonej przemocą, jej problemów i zasobów.

Etap II - Wyznaczenie celów działania, celu głównego i celów szczegółowych, z uwzględnieniem zasady SMART.

²¹ Źródło: https://www.wrzos.org.pl/projekt1.18/download/ZE%20PwR%20OR%20V_VI_W3.pdf; dostęp: 12.02.2024 r.

Cel powinien być:

- skonkretyzowany (ang. Specific) – jego zrozumienie nie powinno stanowić kłopotu, sformułowanie powinno być jednoznaczne i niepozostawiające miejsca na luźną interpretację;
- mierzalny (ang. Measurable) – a więc tak sformułowany, by można było liczbowo wyrazić stopień realizacji celu, lub przynajmniej umożliwić jednoznaczną „sprawdzalność” jego realizacji;
- osiągalny (ang. Achievable) – cel zbyt ambitny podkopuje wiarę w jego osiągnięcie i tym samym motywację do jego realizacji;
- istotny (ang. Relevant) – cel powinien być ważnym krokiem naprzód, jednocześnie musi stanowić określoną wartość dla tego, kto będzie go realizował;
- określony w czasie (ang. Time-bound) – cel powinien mieć dokładnie określony horyzont czasowy, w jakim zamierzamy go osiągnąć.

Etap III - Opracowanie planu działania, który określi szczegółowe działania ukierunkowane na przeciwdziałanie wystąpieniu przemocy domowej.

Etap IV - Realizacja planu działania, która koncentruje się na podejmowaniu zaplanowanych działań prowadzących do realizacji określonych celów.

Etap V – Monitoring, który sprowadza się do **systematycznej** i ciągłej analizy postępów w realizacji planu działania.

Etap VI – Ewaluacja, która jest **procesem** polegającym na sprawdzeniu i ocenie czy dane działania przyniosły oczekiwane rezultaty, co przyczyniło się do ich osiągnięcia, a co było barierą.

Kierunkiem podejmowanych działań w zakresie przeciwdziałania przemocy domowej jest **podejście oparte na założeniu interdyscyplinarności, międzysektorowości i kooperacji służb**. Tak ujęta współpraca ma przybierać charakter systemowych działań, a nie jak dotychczas często przybierała charakter interwencyjny, sporadyczny i nastawiony na określoną formę działań. Podstawą podejmowanych działań w kooperacji jest **włączenie wszystkich podmiotów funkcjonujących na terenie danej społeczności, zarówno na poziomie gminy, jak i powiatu i województwa, zaangażowanych w przeciwdziałanie ubóstwu i wykluczeniu społecznemu, w tym zjawisku przemocy domowej**.

Modele kooperacji przewidują również zaangażowanie władz lokalnych, co ma wzmocnić powodzenie podejmowanych działań, w szczególności znaczenie edukacyjne, promocyjne i wzmacniające prestiż podmiotów pomocowych (w szczególności docenienie profesji i jej efektów pracy z osobami/rodzinami). Modele kooperacji mają z założenia być stosowane w przypadku osób lub rodziny, czy całych środowisk z wieloma niezaspokojonymi potrzebami lub w kryzysie chronicznym, w przypadku których działania będą miały charakter długofalowy. **Istotą działalności zespołów kooperacyjnych jest podjęcie takiej współpracy multiprofesjonalnej z osobą i rodziną oraz na jej rzecz, która doprowadzi do zaspokojenia jej zidentyfikowanych potrzeb**²².

²² Źródło: *Modele kooperacji. Księga Rekomendacyjna*, <https://www.lk.rops.rzeszow.pl/?r3d=ksiega-rekomendacyjna>, dostęp: 13.02.2024 r.

8. Zasady, metody, formy pracy profilaktycznej i edukacyjnej w obszarze przeciwdziałania przemocy domowej

Zjawisko przemocy domowej jest problemem złożonym, a do jego przeciwdziałania zobowiązanych jest wiele instytucji. Odwołując się do interdyscyplinarności w obszarze przeciwdziałania przemocy domowej przywołane wcześniej „Modele kooperacji”, wskazują kierunek kooperacji jako włączenie do tych działań wszystkich podmiotów.

Pierwszym etapem podjętej współpracy jest zawiązanie **partnerstwa**, które powinno być poprzedzone spotkaniami warsztatowymi pracowników potencjalnych partnerów, w czasie których identyfikowane będą usługi świadczone przez poszczególne instytucje, warunki ich uzyskania oraz możliwości dostępu. Tak zgromadzone dane stają się podstawą opracowania **Lokalnego Koszyka Usług / Listy Aktywności i Usług**. Analiza zasobów środowiska lokalnego pozwoli na powołanie sprawnie funkcjonującego partnerstwa.

Należy podjąć intensywne działania w zakresie pozyskania do współpracy podmiotów spoza sektora pomocy i integracji społecznej, w szczególności działających w obszarze edukacji, rynku pracy, wymiaru sprawiedliwości, bezpieczeństwa i porządku publicznego oraz ochrony zdrowia. Do pracy z konkretną osobą lub rodziną powołuje się **zespół kooperacyjny**, który ma odpowiedzieć na zidentyfikowane potrzeby wsparcia. Zespół kooperacyjny to zespół ekspertów w zakresie tworzenia strategii, programów, projektów i realizacji pomocy na rzecz osób/rodzin w środowisku lokalnym.

W ramach pracy w zespole wykorzystywana jest wiedza, umiejętności i kompetencje partnerów. Poruszają się oni w obrębie własnych zadań, jednak poprzez umożliwienie specjalistom zaprezentowania swoich doświadczeń i podzielenia się wiedzą, mają szansę na wspólne poszukiwanie nowych rozwiązań.

Należy zadbać, aby role i zadania poszczególnych specjalistów zaangażowanych we współpracę w ramach zespołów kooperacyjnych były jasno określone, zgodnie z kompetencjami, a ustawowe obowiązki w ramach kooperacji odpowiednio uzupełniały się. Warto podtrzymywać kryteria doboru do partnerstwa podmiotów i instytucji dotyczące przede wszystkim wnoszenia zasobów, zróżnicowania organizacji sektorowych i resortowych, a także interdyscyplinarności działań. Praca w zespole wzmacnia element dzielenia się zasobami, zadaniami i buduje kompleksowość ról partnerów.

Ważnym elementem kooperacji jest **wyłonienie animatora**, którym najczęściej jest pracownik socjalny ośrodka pomocy społecznej. Jest on odpowiedzialny za współpracę z osobami/rodzinami w ramach zespołu kooperacji oraz koordynację działań podejmowanych przez współpracujących specjalistów.

Istotnym założeniem pracy w modelach kooperacji jest włączenie paradygmatu pracy socjalnej opartego na założeniach **zasady empowerment**, uwzględniającej partycypację osób i rodzin w metodycznym działaniu i współpracy multiprofesjonalnej na rzecz ich wsparcia. Aktywna rola rodziny przejawia się przede wszystkim we wspólnym podjęciu decyzji o współpracy z zespołem specjalistów w formule zespołowej/multiprofesjonalnej, współuczestniczeniu w procesie diagnozy i opisie sytuacji z własnej perspektywy, planowaniu i wyborze działań najbardziej adekwatnych do potrzeb i możliwości osoby/rodziny oraz monitorowaniu realizacji planu i jego aktualizacji.

Warunkiem niezbędnym do osiągnięcia założonych efektów pracy socjalnej w formule zespołowej/multiprofesjonalnej jest **zaangażowanie, trwała motywacja i determinacja osoby/rodziny do zmiany swojej sytuacji**. W procesie podtrzymywania motywacji i minimalizacji obaw związanych z podjęciem

współpracy i udziału w spotkaniach ze specjalistami skuteczne i niezbędne są działania zgodne z zasadami empowerment czy **koncepcją dialogu motywującego**.

Dla każdej osoby lub rodziny objętej wsparciem zespołu kooperacyjnego, zostaje opracowany z jej udziałem **plan pracy**. Opracowując plan pracy, instytucje zaangażowane i podejmujące **działania w ramach kooperacji muszą podchodzić podmiotowo do osób/rodzin/grup**, do których kierowane będą działania. Na poszczególnych etapach opracowania i realizacji planów pracy zadaniem specjalistów jest dopasowanie zadań i działań do potrzeb osób/rodzin/grup, z którymi prowadzona będzie praca oparta na kooperacji międzyinstytucjonalnej. **Podmiotowe planowanie wsparcia zakłada, że zawsze uwzględniane jest zdanie osoby/rodziny**. Dotyczy to w szczególności etapu wypracowania zadań przypisanych do realizacji osobom/rodzinom. Założenia wskazują, że w spotkaniach uczestniczy rodzina (lub jej przedstawiciel), która ma wówczas szansę wypowiedzieć się w sprawie zaproponowanych zadań. Takie podejście jest transparentne dla wszystkich uczestników, daje możliwość dojścia do konsensusu w sytuacji konfliktu i poczucie sprawczości.

Osobom objętym wsparciem należy stworzyć takie warunki rozmowy podczas spotkania, aby czuły się partnerem w rozmowach i miały poczucie realnego wpływu na podejmowane wobec nich decyzje. Plan pracy z osobą lub rodziną zawiera sformułowany cel główny, czyli oczekiwany stan rzeczy, który powinien być osiągnięty dla poprawy sytuacji oraz cele szczegółowe. Cele powinny być zrozumiałe, konkretne i realne. W dalszej części zostają uzgodnione przez obecnych zadania zarówno poszczególnych pracowników instytucji, jak i osób na rzecz których plan pracy jest wypracowany. Następnie ustala się harmonogram działań, w którym wskazane są ramy czasowe realizacji poszczególnych zadań. Kopię podpisanego planu pracy otrzymują wszyscy pracownicy instytucji oraz osoba lub rodzina.

Skuteczne utrzymywanie kontaktów w partnerstwie wymaga odpowiednich narzędzi i kompetencji w zakresie ich wykorzystania. Nowoczesne technologie pozwalają na upraszczanie działań administracyjnych, lepszą organizację pracy, rozwój form i ułatwienie komunikacji w partnerstwie czy też realizację spotkań on-line, co sprzyja oszczędności czasu dzięki wyeliminowaniu konieczności dotarcia na miejsce spotkania. Włączenie zdalnych form kontaktów między instytucjami, specjalistami oraz wspieranymi osobami/rodzinami do standardu pracy poszczególnych partnerów wpłynie korzystnie na realizację współpracy, usprawni komunikację i podniesie kompetencje cyfrowe uczestników procesu. Dlatego tak ważne jest wyposażenie członków zespołów kooperacyjnych w oprogramowanie, sprzęt oraz umiejętności pracy zdalnej. **Praktyka i doświadczenia pracy zdalnej pokazują, że z powodzeniem może być ona jednym ze sposobów realizacji pracy zespołowej w ramach kooperacji na każdym z jej poziomów (współpracy instytucjonalnej, pracowniczej oraz z osobą/rodziną)**.

Efektywność współpracy i realizowanych działań w dużej mierze zależy od **wiedzy, kompetencji i doświadczenia osób w nie zaangażowanych**. Z tego względu najbardziej wartościowe są wspólne szkolenia przedstawicieli partnerstwa, które nie tylko umożliwiają stałą aktualizację i nabywanie nowych kompetencji istotnych we współpracy partnerskiej, lecz także pogłębiają integrację środowiska.

Istotna jest **systematyczna ocena wyników podejmowanych działań**, sprawdzanie, co działa, a co nie i dlaczego. W tym celu należy prowadzić **monitoring i ewaluację działań**.

- **Monitoring** pozwala korygować odchylenia od pożądanego stanu, na bieżąco reagować na zmieniającą się sytuację, mieć pod kontrolą koszty i czas poświęcany na realizację

poszczególnych działań. To wszystko przełoży się na lepsze zarządzanie posiadanymi zasobami i skuteczność realizacji powierzonych zadań.

- Natomiast **ewaluacja** umożliwia dostrzeżenie długotrwałych/długofalowych efektów podejmowanych działań (w tym efektywności kosztowej), pozwala zrozumieć procesy w nich zachodzące i ulepszyć, uzupełnić, poszerzyć zakres dotychczas stosowanych rozwiązań. Krytyczne spojrzenie na zrealizowane działania i ich efekty jest pierwszym krokiem w rozwoju zaangażowanych w proces osób i podmiotów oraz sprzyja ulepszaniu oferowanych usług, a tym samym wpływa na wzrost zadowolenia ich realizatorów i użytkowników.

Celem uzyskania najlepszych efektów warto prowadzić monitoring i ewaluację we współpracy międzyinstytucjonalnej, realizowanej w ramach partnerstwa instytucjonalnego, współpracy między specjalistami oraz współpracy z osobami/rodzinami w ramach zespołów kooperacyjnych. Należy również pamiętać, aby **zespołowo świętować sukcesy**. Pracowali na nie wszyscy członkowie zespołu²³.

Modele kooperacji są metodą znajdującą pełne zastosowanie w profilaktyce występowania przemocy domowej. Korespondują również z pracą metodą zespołów interdyscyplinarnych, w grupach diagnostyczno-pomocowych prowadzonych w procedurze „Niebieskie Karty”.

Zapobieganie przemocy domowej powinno koncentrować się na trzech grupach osób:

- zagrożonych doznaniem przemocy;
- potencjalnych sprawcach;
- świadkach.

Szeroko prowadzona **edukacja w problematyce przemocy domowej** powinna obejmować:

- dzieci i młodzież;
- dorosłych (w tym środowiska osób starszych i osób z niepełnosprawnościami);
- całe społeczeństwa.

Powszechnie powinny być dostępne informacje zarówno o zjawisku przemocy (w celu szybkiej identyfikacji problemu) oraz o kompetencjach i danych teleadresowych poszczególnych służb działających w obszarze przeciwdziałania przemocy, w tym w zakresie procedury „Niebieskie Karty” (w celu szybkiej interwencji w sytuacji wystąpienia przemocy).

²³ *Ibidem.*

Warto przeczytać:

- [1] Chomczyński, P., Frąckowiak, P., Kacprzak, A., Maj, M., Mroczek, M. *Ogólnopolska diagnoza zjawiska przemocy wobec osób starszych i osób niepełnosprawnych. Raport z badań 2022.* Warszawa: MRiPS, 2022.
https://www.researchgate.net/publication/366192374_RAPORT_Ogolnopolska_diagnoza_zjawiska_przemocy_wobec_osob_starszych_i_osob_niepelnosprawnych
- [2] Mordawska, J. (2017). *Zjawisko przemocy wobec osób starszych: skala problemu, czynniki ryzyka, metody przeciwdziałania* [w:] Lewicka-Zelent, A., Maciąg, K. (red.) *Osoba doświadczająca przemocy w świecie milczenia czy wsparcia? refleksje interpersonalne.* Lublin: Wydawnictwo Naukowe Tygiel, 126-137.
https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/41797/mordawska_zjawisko_przemocy_wobec_osob_starszych_2017.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- [3] Przeperski, J. (2019). *Diagnostowanie zjawiska przemocy domowej – konteksty teoretyczne i praktyczne.* Family Forum 2019. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 33-51.
http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_25167_FF_1508
- [4] Rynkowska, D. (2019). *Przemoc wobec osób starszych – sposoby przeciwdziałania.* *Polityka i Społeczeństwo* 1(17), 69-82.
<https://journals.ur.edu.pl/polispol/article/view/606/579>
- [5] Skoczylas, A. (17.10.2023). *Przemoc wobec osób starszych z perspektywy lekarza geriatry.*
<https://www.niebieskalinia.pl/aktualnosci/niebieska-akademia-warszawska/przemoc-wobec-osob-starszych-z-perspektywy-lekarza-geriatry>
- [6] Weissbrot-Koziarska, A. (2020). *Nie bij, nie krzycz... O przemocy wobec osób starszych – przegląd badań.* *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio J – Paedagogia-Psychologia*, 33(1), 137-147.
http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_17951_j_2020_33_1_137-147

Warto odwiedzić:

CHROŃMY STARSZYCH I NIEPEŁNOSPRAWNYCH
serwis dotyczący przemocy wobec osób starszych i niepełnosprawnych

<https://przemocymowimystop.mrips.gov.pl/>

materiał przygotowany na zlecenie
Ministerstwa Sprawiedliwości

